

LA CULTURE DE CERNY. NOUVELLE ÉCONOMIE, NOUVELLE SOCIÉTÉ AU NÉOLITHIQUE, ACTES DU COLLOQUE INTERNATIONAL DE NEMOURS, 9–10–11 MAI 1994, sous la direction de C. Constantin, D. Mordant, D. Simonin, [w:] Mémoires du Musée de Préhistoire d'Île-de-France, nr 6, Nemours 1997, ss. 740, liczne ryciny w tekście.

W kilka lat po zakończeniu międzynarodowego sympozjum poświęconego kulturze Cerny¹, zorganizowanego w Nemours w maju 1994 r., trafia do nas obszerny, liczący ponad 700 stron, tom — prezentacja wygłoszonych tam referatów, zgrupowanych w pięciu blokach tematycznych, z licznym materiałem ilustracyjnym, bibliografią i inwentarzem stanowisk. Jest to kolejne przedsięwzięcie tego rodzaju: kilkunastu obrady, skoncentrowane na problematyce jednej kultury archeologicznej w aspekcie jej problemów wewnętrznych i relacji do szeroko pojętego otoczenia, uwiecznione publikacją wystąpięń; poprzednie, cieszące się równie dużym zainteresowaniem, i wzbudzające zarazem wiele kontrowersji, dotyczyło kultury Chassey². Wydarzenie to godne jest odnotowania, zarówno z uwagi na samo sympozjum i towarzyszącą mu wystawę prezentowaną w muzeum w Nemours — uznane przez francuskie środowisko archeologiczne za wydarzenia dużej rangi — jak też, przede wszystkim, ze względu na zainteresowanie, jakim kultura Cerny cieszy się wśród badaczy młodszej epoki kamienia, i jej znaczenie dla neolitu w tej części Europy.

Tom otwiera *Wprowadzenie* G. Bailloud, „kreatora” kultury Cerny w latach 60. Ta refleksja o charakterze historycznym, z krótkim zarysem dziejów badań zjawiska, jakim jest kultura Cerny, stanowi rekapitulację dotychczasowych osiągnięć badawczych i przegląd aktualnych znaków zapytania.

Część I — *La transition Villeneuve-Saint-Germain/Cerny* — dotyczy genezy kultury Cerny oraz kwestii ciągłości (bądź jej braku) względem poprzedzającej ją grupy Villeneuve-Saint-Germain. Przedstawiono tu ewolucję w zakresie ceramiki (C. Constantin, s. 65–71) oraz krzemieniarstwa (A. Augereau, F. Bostyn, s. 25–38); ukazano też obie jednostki taksonomiczne na obszarze pomiędzy Orleanem a Nemours, tj. w rejonie Gâtinais i północno-wschodniej części Beauce (D. Simonin, s. 39–64). Badacze zgodni są co do istnienia wspólnego podłoża obu jednostek; wskazują jednak zdecydowanie na odrębności rozwojowe każdej z nich, widoczne tak w ceramice i krzemieniarstwie, jak też w wykorzystaniu konkretnego obszaru, gdzie zauważalne są różnice np. w usytuowaniu stanowisk oraz charakterze pozostałości osadowych obu jednostek (brak śladów budowni mieszkalnych w kulturze Cerny).

Część II nosi tytuł: *Extension géographique et périodisation de la culture de Cerny*. Zamieszczono tu dziewięć wystąpięń, ukazujących kulturę Cerny w poszczególnych regionach: w Bassée, w basenie Yonne, u zbiegu Aisne i Oise oraz w Basenie Paryskim; znalazła się tu również charakterystyka niektórych grup lokalnych lub etapów rozwoju. Nieco uwagi poświęcono także dwuznaczności pojęcia „kultura archeologiczna”, zwłaszcza w odniesieniu do prezentowanego zjawiska, oraz problemom periodyzacji i podziałów przestrzennych.

D. Mordant, w opracowaniu dotyczącym regionu Bassée, u zbiegu Sekwany i Yonne (s. 75–91), potwierdza wcześniej przytoczone stwierdzenia odnośnie do odrębnego rozwoju grupy Villeneuve-Saint-Germain i kultury Cerny. Przedmiotem zainteresowania P. Duhamela i M. Prestreau (s. 111–134), zajmujących się stanowiskami w basenie Yonne, jest analiza społeczności kultury Cerny. Autorzy wyróżniają 3 etapy rozwoju tej kultury i formułują interesującą tezę o zachodzeniu w jej obrębie przemian pod wpływem zmiany kierunku oddziaływań. Ich zdaniem, w pierwszym okresie rozwoju kultury Cerny dominowały wpływy południowe, nadśródziemnomorskie, w nas-

¹ Kultura Cerny — stanowisko eponimiczne: Cerny/Essonne (w południowej części Basenu Paryskiego); wyodrębniona na początku lat 60. przez G. Bailloud jako należąca do cyklu kultur naddunajskich, późniejsza od późnej ceramiki wstęgowej, a poprzedzająca kulturę Rössen; pozycja chronologiczna: neolit środkowy (Néolithique moyen I), datowanie: około 4600–4100 B.C. (według chronologii kalibrowanej).

² Por. *Identité du Chasséen. Actes du Colloque International de Nemours 1989*, [w:] Mémoires du Musée de Préhistoire d'Île de France, nr 4, Nemours 1991.

tępnych zaś — oddziaływania wschodnie, z terenów nadreńskich i kręgu kultury Rössen. Autorzy podkreślają zauważalną hierarchizację społeczności Cerny, wyrażającą się m.in. w monumentalizmie obrządku pogrzebowego i powstawaniu konstrukcji obronnych z rowami. W kolejnym artykule F. Prodeo, C. Constantin, R. Martinez i Ch. Toupet (s. 169–186) zarysowują obraz kultury Cerny w dorzeczu Aisne i Oise. Autorzy wyodrębniają tu — na podstawie seriacji ceramiki — dwie fazy rozwojowe: starszą, tzw. eponimiczną i fazę późniejszą, Cerny-Barbuise. Z kolei J. Dubouloz i Y. Lanchon (s. 239–265) prezentują kulturę Cerny w Basenie Paryskim, zwracając szczególną uwagę na wpływy z kręgu kultury Rössen. Tego samego regionu dotyczy artykuł C. Louboutin i D. Simonina (s. 135–167), w którym została omówiona najstarsza faza rozwojowa kultury Cerny, tzw. facja Cerny-Videlles.

Aż dwa referaty poświęcono grupie Chambon i jej relacji do kultury Cerny. T. Hamon, R. Irribarria, Y. Riolland i Ch. Verjux (s. 195–217) oraz R. Irribarria (s. 219–238) wskazują w konkluzji na odrębność taksonomiczną obu jednostek i ich paralelny rozwój. Oba wystąpienia nawiązują do wcześniejszej, ożywionej dyskusji na ten temat wśród badaczy neolitu francuskiego.

Część III — *Les innovations dans les techniques, les rites funéraires et les statuts sociaux* — dotyczy poszczególnych aspektów kultury Cerny: gospodarki, osadnictwa, obrządku pogrzebowego i in. Otwierają ją wystąpienia poświęcone krzemieniarstwu A. Augereau (s. 269–283) i M.-F. Creusillet (s. 285–297) oraz opracowania szczątków: zwierzęcych — A. Tresset (s. 299–314) i roślinnych — C. Bakels (s. 315–317). W tym ostatnim, krótkim, ale bardzo interesującym artykule, zwrócono uwagę na pionierską rolę kultury Cerny (obok kultury Grossgartach) w zakresie użytkowania na szeroką skalę pszenicy zwyczajnej (*Triticum aestivum*). Autorka — C. Bakels, zajmująca się od kilkunastu lat szczątkami paleobotanicznymi ze stanowisk europejskich — wskazuje na możliwość przedostania się tego gatunku z Bliskiego Wschodu do Europy drogą inną niż w przypadku pszenicy samopszy (*Triticum monococcum*) i płaskurki (*Triticum dicoccum*). Przedstawia też hipotezę o wprowadzeniu przez kulturę Cerny nowej tradycji kulinarnej w postaci pieczywa; jej zdaniem bowiem, dopiero pszenica zwyczajna była gatunkiem nadającym się do zabiegów tego rodzaju.

Niewdzięcznego zadania podjęli się D. Mordant i D. Simonin (s. 319–339), przedstawiając charakterystykę stanowisk osadowych; wszelkie dane na ten temat są bowiem tylko pośrednie, z racji niemal zupełnego braku³ w kulturze Cerny śladów architektury. Mimo tych niesprzyjających okoliczności, Autorzy dochodzą jednak do szeregu rzeczowych ustaleń i formułują interesujące sugestie na temat organizacji przestrzennej śladów osadnictwa. Za najbardziej istotne uznają pojawienie się w kulturze Cerny pierwszych osad i miejsc obronnych — stanowisk otoczonych systemem rowów lub wykorzystujących naturalnie obronne formy terenu.

Jednak najczęściej miejsca poświęcono kwestiom obrządku pogrzebowego. Wynika to z faktu, iż specyficzny obrządek pogrzebowy jest czynnikiem najpełniej wyróżniającym kulturę Cerny; wiąże się też zapewne z bardzo dobrym stopniem rozpoznania cmentarzysk za pomocą badań wykopaliskowych, prospekcji powierzchniowej oraz analiz zdjęć lotniczych.

D. Simonin, S. Bach, G. Richard, J. Vintrou omawiają (s. 341–379) pochówki typu Malesherbes — groby pod brukami kamiennymi, przykryte dodatkowo dużymi płytami kamiennymi, niekiedy także z menhirami. Są to pochówki jednostkowe, zawierające szczątki zmarłych o orientacji E–W, na ogół w pozycji silnie skurczonej, wyposażonych w nieliczne, drobne zabytki krzemienne oraz ozdoby — paciorki z muszli i wisiorki z zębów zwierzęcych. Bardzo interesujące jest rozplanowanie cmentarzysk, z grupami grobów i pochówkami centralnymi. Groby tego rodzaju znane są z części środkowej Basenu Paryskiego i wiążą się ze starszą fazą kultury Cerny, wspomnianą już Cerny-Videlles.

Kolejni Autorzy — J.-P. Delor, F. Genreau, A. Heurtaux, J.-P. Jacob, H. Leredde, P. Nouvel, C. Pellet — w bardzo interesującym artykule (s. 381–395) przedstawiają osiem cmentarzysk typu

³ Jedyne, związane z kulturą Cerny ślady budowlı pochodzą z Marolles-sur-Seine i są dość powszechnie kontestowane (por. np. s. 80 i 335).

Passy, charakterystycznych dla późniejszych faz kultury Cerny, a usytuowanych w południowej części Basenu Paryskiego. Są to monumentalne nekropole z wielometrowymi, wydłużonymi konstrukcjami ziemnymi w kształcie określanym jako „dziurka od klucza”, zawierającymi pojedyncze pochówki ludzkie lub pełniącymi funkcję inną niż sepulkralną (np. kultową?). Interesujące są rozważania Autorów na temat organizacji przestrzennej owych cmentarzysk oraz sposobów użytkowania terytoriów, których są one elementem.

Dalsze wystąpienia dotyczą dwóch kluczowych, dobrze przebadanych, cmentarzysk: w Passy oraz w Balloy. Należą one do wspomnianych wyżej założeni monumentalnych.

P. Duhamel, M. Fonton i H. Carré prezentują (s. 397–448) cmentarzysko w Passy, obejmujące obszar około 20 ha, na którym znajduje się około 30 wydłużonych konstrukcji drewniano-ziemnych, o długości od około 20 do prawie 300 m i szerokości od 5 do 15 m. Są wśród nich zarówno założenia owalne, jak i w przybliżeniu prostokątne oraz trapezoidalne, zawierające od jednego do czterech grobów szkieletowych lub — wyjątkowo — ciałopalnych. Drugie z cmentarzysk, w Balloy, zajmujące obszar około 6 ha, liczy 18 długich nasypów, w których obrębie odkryto 45 grobów. Autorzy opracowań: D. Mordant (s. 449–476) i Ph. Chambon (s. 489–498), oprócz analizy samych konstrukcji grobowych, układu zmarłych i elementów wyposażenia, poświęcili też wiele uwagi kwestiom interpretacji socjologicznej społeczności Cerny, dając wyraz przekonaniom — podzielnym zresztą przez wszystkich Autorów publikowanych w tomie artykułów — o wyraźnym zróżnicowaniu i hierarchizacji społecznej w obrębie tej kultury, uwidoczniających się w charakterze tak cmentarzysk, jak i poszczególnych grobów (m.in. poprzez grupowanie grobów i różnicowanie darów grobowych).

Uzupełnieniem tego nurtu rozważań jest artykuł P. Duhamela i D. Mordanta (s. 481–488), stanowiący prezentację cmentarzysk tego samego rodzaju na obszarze leżącym u zbiegu Sekwany i Yonne.

Z kolei I. Sidéra przedstawia opracowanie zabytków z kości, rogu i zębów zwierzęcych — podstawowych elementów wyposażenia grobowego w kulturze Cerny. Ten interesujący artykuł (s. 499–513) dotyczy analizy różnic pomiędzy kulturami „naddunajskimi” a kulturą Cerny. Autorka stawia tezę, iż analizowane przedmioty miały w pierwszym rzędzie charakter symboliczny, związany z porządkiem społecznym; dopiero w drugiej kolejności określały one indywidualny status zmarłego.

Tę część tomu zamyka artykuł poświęcony początkom architektury „grobowej” w Dolnej Normandii. Autor, J. Desloges, przedstawia tu (s. 515–539) pewne podobieństwa w zakresie rytuału pogrzebowego pomiędzy Normandią a Basenem Paryskim; wskazuje też na istotne, jego zdaniem, różnice: występowanie konstrukcji grobowych w postaci skrzyń z płyt kamiennych (wapiennych) oraz obecność szczątków zwierzęcych o charakterze ofiarnym — oba te zjawiska znane są tylko z terenów Normandii.

W części IV tomu, zatytułowanej *Le Cerny et les cultures voisines d'Europe occidentale*, zgrupowano wystąpienia dotyczące relacji kultury Cerny do jednostek sąsiednich oraz — szerzej — sytuacji kulturowej na terenach ościennych w V tys. p.n.e. Ch. Jeunesse analizuje obrządek pogrzebowy kultury Cerny w odniesieniu do grupy Villeneuve-Saint-Germain oraz nadreńskiego neolitu środkowego (s. 543–556), wskazując na zmianę tradycji, widoczną w późnej fazie tej kultury. M. Midgley rozpatruje (s. 679–685) zjawisko cmentarzysk typu Passy na tle innych obiektów tego rodzaju, znanych z Europy północnej i środkowej; nawiązuje tu m.in. do grobowców kujawskich z terenu Polski. J. Guilaine przedstawia relacje kultury Cerny do kultur z południowej Francji (s. 631–644). J. Roussot-Laroque omawia stosunki kulturowe na terenach Akwitarii (s. 645–659), a F. Letterlé — w północno-zachodniej Francji (s. 661–677). Sytuację kulturową w dolinie Rodanu, z perspektywy szczegółowych analiz ceramiki, które doprowadziły ostatnio m.in. do wyodrębnienia stylu Saint-Uze, prezentują: A. Beeching, P.-Y. Nicod, F. Thiercelin i J.-L. Voruz (s. 575–592). Natomiast złożony charakter przeobrażeń kulturowych na terenach położonych pomiędzy Wogezami a Jurą — w rejonie Trouée de Belfort — obserwowanych zarówno z perspektywy ewolucji stylistycznej ceramiki, jak i poprzez zmiany w zakresie techniki krzemieniarskiej, opisują Ch. Jeunesse i P. Pétrequin (s. 593–616).

Przemiany w neolicie Katalonii w V tys. p.n.e. stanowią treść kolejnego artykułu. Autorzy, M. Molist Montana, G. Ribé Monge i M. Sana Segui, prezentują tu (s. 617–630) m.in. liczne daty ¹⁴C dla stanowisk „post-kardialnych” z tego obszaru; analizują też przeobrażenia w zakresie osadnictwa, gospodarki, wymiany i obrządku pogrzebowego, wskazujące — ich zdaniem — na coraz większy stopień złożoności w społecznościach rolników i hodowców. Natomiast charakter relacji pomiędzy terenami północnych Włoch i Francji analizuje — na podstawie rozprzestrzenienia naczyń o czworokątnym wylewie — M. Bazzanella (s. 557–574).

Ostatnia, V część tomu, *Place du Cerny dans le processus de „chalcolithisation” en Europe occidentale*, poświęcona rozważaniom bardziej ogólnym, stanowi próbę podsumowania i określenia miejsca kultury Cerny w ewolucji historyczno-kulturowej społeczności europejskich w V tys. p.n.e. Znalazły się tu 3 opracowania syntetyczne: M. Lichardus-Itten i J.-P. Demoule’a (s. 689–699), C. Constantina, D. Mordanta, i D. Simonina (s. 701–710) oraz J. Guilaine’a (s. 711–715). M. Lichardus-Itten i J.-P. Demoule są zasadniczo zgodni co do tego, iż kultura Cerny spełnia wiele warunków, jakim odpowiadać powinna „kultura chalkolityczna”. Wskazują m.in. na pojawianie się osad obronnych i monumentalnej architektury grobowej, wyraźne reguły użytkowania terytorium, wyspecjalizowaną wytwórczość krzemieniarską i górnictwo krzemienia. Pozostali badacze są jednak ostrożni co do uznania analizowanej jednostki za kulturę „chalkolityczną”. Ta złożona kwestia stanowi część szerszej dyskusji, wyrastającej m.in. z definicji „epoki miedzi” i sposobów jej rozumienia.

Nie przesądzając „chalkolitycznego”, bądź nie, charakteru kultury Cerny, C. Constantina, D. Mordant i D. Simonin wysuwają hipotezę, iż przemiany widoczne w obrębie tej kultury, prowadzące do istotnych przeobrażeń, tak technicznych, jak i społecznych, znajdują tu swój specyficzny wyraz, co pozwala uznać kulturę Cerny za odrębną, „zachodnioeuropejską” drogę rozwoju. Nawiązując do ogólnoeuropejskiego nurtu przemian, są jednak — w świetle aktualnych ustaleń chronologicznych — od nich wcześniejsze, co przydaje im atrakcyjności.

J. Guilaine widzi kulturę Cerny jako tygiel, w którym stapiają się z jednej strony tradycje o rozmaitej proveniencji, z drugiej zaś innowacje; wskazuje m.in. na oryginalność architektury grobowej i ceremonialnej. Postrzega on tę kulturę — podobnie jak inni badacze — jako element szerszego, premegalitycznego zjawiska o zasięgu europejskim, usytuowany na styku dwóch wielkich kręgów: „śródziemnomorskiego” i „naddunajskiego”, a także jako motor przemian rozpoczynających się (jeśli wierzyć datom ¹⁴C) już w 1 połowie V tys. p.n.e., a więc wcześniej niż w innych rejonach Europy.

Tom zamyka katalog 235 stanowisk kultury Cerny i pokrewnych (stan badań w marcu 1996 r.), zaopatrzony w 2 mapy oraz obszerną bibliografię (s. 717–740). Dołączono również wykaz dat ¹⁴C (s. 709).

Prezentowany tom przedstawia aktualny stan wiedzy na temat ważnego i interesującego zjawiska, określanego mianem kultury Cerny. Zawiera on zarówno szereg danych szczegółowych, jak i refleksje bardziej ogólne, dotyczące stanowisk, regionów, etapów rozwoju, zjawisk, problemów. Wszystko to składa się na zbiorową monografię kultury Cerny, dając jej wyrazisty — choć nie zawsze kompletny, i mozaikowy nie tylko z racji znacznej liczby Autorów — obraz.

Dużo miejsca — oprócz prezentacji samych znalezisk i faktów — poświęcono interpretacji zjawisk, zwłaszcza refleksji o charakterze socjologicznym. Autorzy, wychodząc od rozmaitych aspektów obserwowanej rzeczywistości pradziejowej, próbują „przekładać” je na kategorie socjologii, formułując na ogół interesujące, choć nie zawsze odkrywcze, wnioski na temat społeczności Cerny (momentami odnosi się jednak wrażenie, że wszyscy oni próbują odpowiedzieć na z góry zadane pytania, tracąc z pola widzenia inne niż socjologia dziedziny). Podkreślane są więc przejawy zróżnicowania społecznego w obrębie kultury Cerny i początki hierarchizacji, związane z zanikiem wcześniejszych struktur „naddunajskich”. Wskazywane są także zmiany w gospodarce (choćby wspomniane już wprowadzenie do uprawy nowego gatunku pszenicy) oraz w podejściu do zajmowanego terytorium, polegające na jego strukturalizacji i, być może, podziale pomiędzy poszczególne grupy ludzkie. Trzeba więc uznać, że użyte w podtytule określenia: „nowa gospodarka” i „nowe społeczeństwo” są jak najbardziej uzasadnione i zdają się w pełni odpowiadać opisywanej przeszłej rzeczywistości.

Wobec takiego ujęcia jest monografia kultury Cerny pracą nowoczesną i interesującą, przykładem rzetelnego opracowania podstaw materiałowych — i wyjścia ponad nie, poprzez hipotezy, w kierunku rekonstrukcji złożonego, a zarazem bardzo interesującego zjawiska. Jest to pewne *novum* w literaturze archeologicznej, nie tylko francuskiej, i — jako takie — wydaje się stanowić dobry przykład do naśladowania.

Bogactwo tematyki zamieszczonych w tomie prac, a także wielość prezentowanych w nich opinii i sposobów ujmowania zagadnień, nie pozwalają na ich bardziej szczegółową charakterystykę. Trzeba jednak podkreślić, że — przy całej wspomnianej różnorodności — jest to tom konstrukcyjnie spójny, o dobrze wyważonych proporcjach i przemyślanym układzie. Niebagatelne znaczenie ma także zamieszczony w nim materiał ilustracyjny: liczne mapy, tabele i wykresy, plany stanowisk i obiektów, rysunki zabytków i schematy chronologiczne wzbogacają część faktograficzną i ułatwiają lekturę tekstów. Nie ulega zatem wątpliwości, że recenzowany tom stanowi interesującą i ważną pozycję bibliograficzną dla wszystkich badaczy neolitu, dając podstawy do przemyśleń i prowokując do dalszych poszukiwań.

Hanna Kowalewska-Marszałek

Leux Chabl, HABETS ET SOCIÉTÉS EN LANGUEDOC (INDUSTRIEUSE FINALE, ANTIQUITÉ TARDEVE, L'ANTHROPOLOGIE, MÉTIERS ET PALÉOÉCOLOGIE, „Document d'archéologie française”, n° 63, Paris 1997, s. 143, 30 tys. w twardym, 2 wyd.

Opracowany kolejny już, sześciokrotny tom ten w serii „Document d'archéologie française”, mający swoją siedzibę i wydawniczą siedzibę w środowisku archeologicznym, nie tylko francuskim. Tym razem nasz dotyczy pogranicza archeologii i nauk przyrodniczych, a mianowicie — aż kilka różnych nauk przyrodniczych. Informacja o tym już sama tytuł książki: *Leux i społeczeństwa ludzkie w Languedoc, a zwłaszcza podtytuł: „Oficyna archeologiczna” po polsku słowo znaczące, a także: „Antropologia, metody i paleoecologia, Anatomia, morfologia w CNRS program Paleontologia, środowiska naturalne i archeologia, dają to wyraz swoim pryncypiom i filozoficznemu doświadczeniu badawczym. Powyższe sformułowanie odzwierciedla nie tylko skład pracy, jak i jej szczególną zawartość, dotyczącą wszystkich wymienionych dziedzin: specyficznej metody badań, eksperymentalnej środowiska naturalnego, okresu społeczeństwa pre- i wczesniehistorycznych Languedoc. Ten sześciokrotny „zest” różnych, wiodących wiodących dziedzin wiedzy sprawia, że praca, choć napisana w różnorodny, jest interesująca nie tylko dla wąskiego grona specjalistów.*

Antropologia, zajmująca się — w najszerszym sensie — badaniem ludzkości od czasu powstania oraz specyficzne ukształtowanie jej różnych grup społecznych, jest dziedziną o bardzo szerokiej wiedzy. Wynosiła się ona z doświadczeń i odkryć ludzkości, a jej właściwe powstanie, z wykorzystaniem wglądów historycznych i wykopalisk archeologicznych, wymaga bardzo skrupulatnego i precyzyjnego badania. Wskazywanie na to, że „oficyna archeologiczna” to jest praca, która — dzięki wykorzystaniu pracy A.C. Własności nowych technik obserwacji antropologicznej — osiągnęła wyjątkowo precyzyjną informację o różnorodnych podłożach dla różnych warstw i ugrupowań. Należy do tego nauk przyrodniczych kilka współpracujących z archeologią, jest antropologia ludzka z szczególnym uwzględnieniem sfery nauk dotyczących człowieka w kontekście znaczącego go środowiska naturalnego. Mowa o tej sfery wiedzy, która, dysponując w dyspozycji już wiele pokoleń doświadczeń, zwłaszcza we Francji, umożliwia to szeroki przegląd różnych

¹ Temat ten, jak pisałem, według francuskiej literatury, z uwzględnieniem opinii innych autorów.